

**ЗВ'ЯЗКИ УНІВЕРСИТЕТІВ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
З БОЛГАРСЬКИМИ НАУКОВИМИ ЦЕНТРАМИ
(друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)**

Національне відродження слов'янських народів, виплекане на ґрунті ідеології Великої французької революції (1789) та Романтизму, супроводжувалося поглибленням інтересу до вивчення історії, фольклору, етнографії, національних мов і літератур, зростанням національної самосвідомості слов'янських народів, зрештою – розквітом науки, освіти, мистецтва і багатотисячолітніх традицій міжслов'янських зв'язків. Важливою складовою Болгарського національного відродження стала боротьба проти османського панування. За Сан-Стефанським мирним договором, підписаним по завершенні російсько-турецької війни 1877–78 рр., Болгарію було проголошено автономним князівством, номінально залежним від Туреччини, з правом вільного обрання населенням князя. Прийнята 1879 року Тирновська конституція передбачала рівність громадян перед законом, загальнодоступну безкоштовну початкову освіту, свободу друку й інші демократичні свободи. Унаслідок її запровадження було створено сприятливі умови для розвитку болгарської культури та її міжнародних зв'язків. Однією із найяскравіших граней історії міжслов'янської співпраці, ідеї національно-культурної єдності слов'янських народів стали зв'язки учених Харківського, Київського й Новоросійського університетів із болгарськими колегами у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Університет Св. Володимира брав активну участь у забезпеченні новими книжками фондів балканських культурно-освітніх закладів. 1879 року за посередництва Одеського болгарського настоятельства до ректора М. Бунге звернувся директор Болгарської народної бібліотеки Г. Кирков з проханням про надання “Университетских известий” та інших київських видань. Подарувати болгарському читачеві свої праці зголосилися вчені: О. Романович-Славатинський – “Жизнь и деятельность Н.Д. Иванишева”, “Пособие для изучения русского Государственного Права”; О. Матвеев – “Руководство к повивальному искусству”; С. Гогоцький – “Философский лексикон”, “Философский словарь”, “Критическое обозрение на сочинение “Немецкая психология”, “Философия XVII и XVIII в.”, “Критическое обозрение учения Римской церкви”, “Речь при открытии высших женских курсов”, “Краткое обозрение педагогики”; Ф. Фортинський –

“Научно-историческая деятельность Георга Вайца”, “Новые открытия в области истории ордена Тамплиеров”, “Критико-библиографический отдел 1873–1874, 1875–1876 и 1877”, “Причины распада монархии Карла Великого”, “Развитие Папской власти”, “Приморские вендские города и их влияние на образование Ганзейского союза до 1370 г.”, “Титмар Мерзебургский и его хроника”¹.

Висловлюючи подяку Київському університету за допомогу в поповненні фондів Болгарської народної бібліотеки, Кирков зауважував: “При цьому вважаю за обов’язок від імені Болгарської Народної Бібліотеки душевно подякувати поважним дарувальникам за їх інтелігентне приношення і, взагалі, за те співчуття, з яким вони відгукнулися на запрошення Бібліотеки за посередництва Болгарського Настоятельства в Одесі”².

Кореспонденція А. Степовича, який 1895 року обійняв посаду приват-доцента слов’янської філології Університету Св. Володимира, засвідчує розмаїття його співпраці з науковими й громадськими діячами Балкан. Однією з форм міжнародних зв’язків ученого стало налагодження ним книгообміну із зарубіжними слов’янськими колегами. Науковою літературою та власними критичними зауваженнями Степович обмінювався з болгарським поетом, прозаїком і драматургом І. Вазовим, який визнав його розуміння ідейного змісту своєї збірки “Слівниці” (1886), пов’язаної з подіями сербо-болгарської війни 1885 року, “особливо правильним та вірним”³. 2 вересня 1894 року Вазов повідомив Степовича про надсилання йому свого роману “Під ігом” (1889–1890), присвяченого боротьбі болгарського народу проти османського панування. У листі від 9 жовтня 1894 року він просив уточнити дату святкування 25-літнього ювілею Слов’янського благодійного товариства: “Вельмишановний п. Степович, одержав Ваш відкритий лист. Я Вам надіслав раніше й інші з моїх праць, але Ви не згадали про їх отримання. Напевно затримані цензурою (і даремно). Я буду Вам дуже вдячний за другу частину “Слав. Беседи”. Не знаю, чи отримали журнал “Българске сбирке”, про що я розпорядився. Будьте люб’язні повідомити мені точно день святкування ювілею Сл. Товариства”⁴.

Збагаченню європейської історичної науки сприяли міжнародні зв’язки відомого славіста, заслуженого професора Університету Св. Володимира Т. Флоринського. Історико-філологічний факультет підтримав його клопотання від 28 грудня 1897 р. щодо відрядження протягом літнього

¹ ДАК, ф. 16, оп. 318, спр. 153, арк. 8зв.–9зв.

² *Ibid.*, арк. 17–17зв.

³ ІР НБУВ, ф. 179, од. зб. 442, арк. 1.

⁴ *Ibid.*, од. зб. 443, арк. 1.

вакаційного часу 1898 року до Болгарії, Македонії, Боснії й Герцеговини з метою збирання рукописних матеріалів для рефератів, внесених до програми XI Археологічного з'їзду в Києві⁵. 1910 року київські вчені отримали запрошення від болгарського Слов'янського благодійного товариства взяти участь у Слов'янському з'їзді (червень 1910 р., Софія), мета якого полягала у пропаганді ідеї загальнослов'янського єднання. Університет Св. Володимира на цьому міжнародному форумі представляв Флоринський⁶. Як в.о. ректора він також брав активну участь у розробці програми візиту до Києва влітку 1914 р. членів Клубу студентської молоді в Софії. Вона передбачала покладення екскурсантами вінка до пам'ятника Олександрю II та поклоніння лаврським іконам, відвідання Університету Св. Володимира, Політехнічного інституту, Педагогічного музею, Імператорської Олександрівської гімназії, Київської духовної академії, Терещенківського училища, а також прогулянку Дніпром на пароплаві й відпочинок у Купецькому саду⁷.

Важливою формою міжнародних культурних зв'язків початку ХХ ст. було спільне відзначення ювілейних дат. Резонансною подією в історії європейської науки стало святкування 30-ї річниці наукової і освітньої діяльності М. Дринова – видатного вченого й діяча Болгарського національного відродження. 1903 року на адресу Дринова, заслуженого ординарного професора кафедри слов'янської філології Харківського університету, надійшли письмові привітання від Історичного товариства в Софії, Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті, Історичного товариства Нестора-літописця в Києві, Ніжинського історико-філологічного товариства, Товариства історії, філології і права при Варшавському університеті⁸. Міністр освіти Болгарії І. Шишманов у своєму вітальному листі (1903) високо оцінив наукові досягнення вченого на ниві славістики: “Приєднуюсь усією душею до російських товаришів, які вшановують сьогодні тридцятиліття такої плідної науково-педагогічної діяльності нашого славнозвісного співвітчизника вельмишановного Марина Степановича Дринова, одного із найдостойніших представників сучасного слов'янознавства. Нехай це свято слов'янської науки стане новою запорукою майбутнього запліднення високоповажної російської і молоді болгарської славістики – невичерпного джерела народної самосвідомості”⁹.

⁵ ДАК, ф. 16, оп. 337, спр. 20, арк. 7–8.

⁶ *Ibid.*, оп. 349, спр. 18, арк. 61–64.

⁷ *Ibid.*, ф. 175, оп. 1, спр. 123, арк. 107–108.

⁸ ЦДІАК України, ф. 2026, оп. 1, спр. 15, арк. 1; спр. 14, арк. 1; спр. 22, арк. 1; спр. 19, арк. 1; спр. 21, арк. 1.

⁹ *Ibid.*, спр. 16, арк. 1.

Викладач слов'янської філології Харківського університету (з 1904 р.) С. Кульбакін ще під час перебування в Новоросійському університеті здійснив наукову подорож (1901–1903), упродовж якої удосконалив свою освіту в Берлінському, Ляйпцігському, Віденському, Празькому університетах, відвідав Познань, північну частину чеських земель, Белград, Софію, Крайну та Адріатичне надмор'я. 1911 року, вже у статусі ординарного професора кафедри слов'янської філології Харківського університету, учений був відряджений за кордон з метою дослідження середньоболгарської мови (її пам'ятки він студіював починаючи з 1898 року в бібліотеках Москви, Санкт-Петербурга, Берліна, Відня, Софії та Белграда)¹⁰.

Вивчення джерел з історії південних слов'ян стало метою закордонної поїздки приват-доцента кафедри слов'янської філології Новоросійського університету М. Попруженка (літо 1907 р.). У Софії він відвідав Народний музей, створений 1892 року на базі археологічної колекції Софійської народної бібліотеки, основу якої склали сербські, болгарські, грецькі, римські, візантійські монети. Учений відзначив прагнення керівництва музею, за відсутності оригіналів, принаймні в копіях зібрати унікальні твори мистецтва: копії фресок із церкви 40 мучеників у Тернові, копії ікон “Несення на хресті” й “Тамна вечеря” з церкви в селі Бояні, гіпсову копію фігури вершника, вирізьбленої у скелі на висоті 23 метри від підніжжя поблизу села Мадара тощо. Увагу Попруженка також привернула колекція понад 100 рукописів – євангелій, апостолів, часословів, службників, тріодей, молитвословів, міней. З його точки зору, найбільший інтерес серед них становили Четвероевангеліє, апостол та ірмологіон XIII ст.; рукопис з богослужбовими текстами на пергаменті XIII–XIV ст.; службник чи молитовник XVII ст. У Софійській народній бібліотеці вчений досліджував південнослов'янські рукописні пам'ятки – “Сказаніє за второ прішештвіє хртовн и за антїхрїста” (кін. XVIII ст.); Четвероевангеліє XVII ст.; Октоїх XV ст.; Службну мінею XVII ст.; Дамаскін XVIII ст.; рукопис XVI ст. зі статтями моралістичного змісту щодо смиренності, добродесного життя тощо. Наукові та громадсько-політичні діячі Болгарії надавали Попруженку допомогу в дослідницькій роботі. Міністр освіти І. Шишманов (1903–1907) інформував його про зберігання у міністерстві рукописів релігійного змісту XIII–XVII ст. (євангелій, тріодей, апостолів, службників), що надходили з різних куточків країни. Одеський учений отримав змогу вивчити ці матеріали після передачі їх

¹⁰ Див.: С.М. Кульбакін, *Отчёт о заграничной командировке*, Записки Императорского Харьковского Университета, X. 1911, кн. 1, с. 1–5.

до фондів Софійської народної бібліотеки. Одночасно він ознайомився з єдиним відомим на той час екземпляром першої болгарської газети “Български орелъ”, заснованої 1846 року в Ляйпцигу, перший номер якої з’явився 20 квітня (3 травня), а другий – 20 вересня (3 жовтня) під назвою “Български народни извѣстникъ”. Їх зміст, на думку Попруженка, засвідчував відсутність на початковому етапі Болгарського національного відродження політичних вимог і переважання інтересу до етнографії, фольклору болгар; ці видання не містили жодних натяків на необхідність розгортання боротьби проти оманського панування, на їх шпальтах схвалювалася політика султана Абдул-Меджида I. “Для детального зображення в генетичній залежності історії розвитку епохи болгарського відродження, – зауважував учений, – необхідний розгляд якомога більшої кількості матеріалів, які ілюстрували б як указані вище основні мотиви діячів цієї епохи, так і ті спроби покращення долі болгар, що здійснювалися діючими одночасно й прибічниками революційного перевороту в Туреччині з метою звільнення болгар, тобто шляхом збройних повстань, знищення турецьких властей і т.п.”¹¹ Попруженко досліджував документи відділення Народного музею в Софії, на базі якого планувалося створення окремого музею епохи Болгарського національного відродження. За сприяння болгарських колег він зібрав велику колекцію наукової літератури, а видатний історик-медієвіст, професор Софійського університету В. Златарський надавав йому консультації щодо бібліографії історії Болгарії.

Багата палітра міжнародних культурних зв’язків Попруженка знайшла відображення в його науковій кореспонденції, зокрема листуванні з професором В. Златарським, який у листі від 7 жовтня 1899 року висловив йому подяку за гостинний прийом: “Дорогий Михайле Георгійовичу! Дозвольте мені насамперед сповістити Вас про благополучне прибуття на своє місце проживання, а потім уже висловити Вам найглибшу вдячність, й особливо Оттилії Олександрівні, за щирий і незрівнянний прийом, який так глибоко закарбувався в моєму серці і в моїй пам’яті, що, мені здається, ніколи не зітреться звідти. Чи зможу я коли-небудь реваншувати Вам, не знаю, але одне можу лише сказати, що я вічно буду вважати себе у боргу перед Вами”¹². За посередництва Златарського Попруженко здійснював книгообмін із громадсько-культурними установами Болгарії, передавав книжки для Болгарського літературного

¹¹ М.Г. Попруженко, *Отчёт о заграничной командировке летом 1907 года*, Записки Императорского Новороссийского Университета, О. 1908, т. 111, с. 41.

¹² ДАОО, ф. 159, оп. 1, спр. 14, арк. 1.

товариства й бібліотеки Синоду; 1912 року йому було надано право отримувати всі видання Болгарської академії наук¹³. У листі від 29 березня 1911 року Златарський надіслав Попруженку інформацію про кращі болгарські хрестоматії для гімназій і повідомив, що не приїде на XV Археологічний з'їзд до Новгороду, оскільки до Софії не надійшло відповідне запрошення¹⁴. У переддень Першої світової війни (10 квітня 1914 року), уже в статусі ректора Софійського університету, він писав: “Дорогий Михайле Георгійовичу, звідки, з чого і як розпочати своє послання до Вас, не знаю. Останнім часом ми пережили такі жорстокі події, що, можу сказати, все ще не можемо отямитись. Не буду Вам описувати все, тому що не хочу старі рани ятрити. Не буду Вам писати і про теперішнє, бо воно таке невизначене, що важко сказати що-небудь позитивне. Тільки одне можу розповісти мабуть, а саме, що хибні Ваші відомості, начебто тут у нас “до росіян ставляться дуже недоброчливо”¹⁵.

У листі від 27 грудня 1911 року болгарський учений і політичний діяч І. Шишманов звернувся до Попруженка з проханням про надання йому матеріалів газети “День” за 1862 рік, на сторінках якої було опубліковано статтю, присвячену творчості Дімітара й Константина Міладінових¹⁶.

На Слов'янському з'їзді у Софії (1910), скликаному з метою обговорення питань культурно-економічного зближення слов'янських народів, Новоросійський університет представляв ординарний професор кафедри міжнародного права П. Казанський. Організаторами цього міжслов'янського форуму стали Слов'янське благодійне товариство в Болгарії і близько 60 культурних товариств Софії. На відкритті з'їзду його голова – керівник Слов'янського благодійного товариства в Болгарії С. Бобчев – виголосив вітальну промову: “Ми вас запросили не на бенкет, не на свято; ми вас закликали для тяжкої, важкої праці задля зміцнення культурного слов'янського спілкування та єднання”¹⁷. Казанський проголосив вітання від Новоросійського університету, відзначивши, що з-поміж усіх науково-освітніх закладів Російської імперії він мав найтісніші зв'язки з Болгарією, до того ж у ньому традиційно здобувала освіту болгарська молодь. Урочисте відкриття з'їзду супроводжувалося балами, театральними виставами, концертами, прийомами у приватних осіб. Атмосфера

¹³ ДАОО, спр. 14, арк. 3–4.

¹⁴ *Ibid.*, спр. 13, арк. 1зв.–2.

¹⁵ *Ibid.*, арк. 3.

¹⁶ *Ibid.*, спр. 42, арк. 1–2.

¹⁷ П.Е. Казанский, *Славянский съезд в Софии*, Записки Императорского Новороссийского университета, О. 1911, вып. 4, с. 13.

загальнослов'янського єднання панувала і на прощальному бенкеті. Казанський згадував, як зазвичай стримані болгари абсолютно перевтілилися, виголошуючи на цьому святкуванні найпалкіші промови.

На адресу з'їзду надійшли вітальні листи й телеграми від різних слов'янських країн. Окреме послання надіслали македонці (делегації македонців і лужичан не брали безпосередньої участі у форумі). Справжнім джерелом творчої наснаги стали для учасників з'їзду слова з листа Л. Толстого про те, що ідея всезагального релігійного єднання з-поміж усіх християнських народів найшвидше буде сприйнята саме слов'янами. Під час роботи з'їзду зачитувалися численні реферати, відбувалися публічні лекції і дискусії. На зібранні юристів, організованому Софійським юридичним товариством, П. Казанський виголосив промову, присвячену питанню про місце та роль правознавців у слов'янському русі. Учений закликав до наслідування досвіду національних рухів німців та італійців. Основні завдання слов'янських юристів на цьому шляху він убачав у об'єднанні внутрішнього права слов'янських держав; розвитку міжслов'янського права, спрямованого на забезпечення “загальних інтересів Слов'ян”; укладенні договорів про вічний мир між слов'янськими державами та про заснування третейського суду; створенні договірно-правової бази для розвитку міжслов'янських поштових, телеграфних, залізничних, судноплавних та ін. зв'язків, а також для запровадження єдиної монети, мір і вагів, календаря тощо, поступу відносин у галузі торгівлі, промисловості, сільського господарства, охорони літературно-артистичної, промислової та іншої власності. Запорукою реалізації цих завдань Казанський уважав об'єднання юристів – представників різних слов'янських народів – у союз зі своїми з'їздами, постійним бюро й друкованим органом. “Ми працюємо поки що на ґрунті культурно-економічного зближення Слов'ян, – зазначав він у своїй промові, – майбутнє, можливо, порушить питання про їх зближення на ґрунті політичному. І ось на цей випадок ми маємо твердо знати одне, а саме, що є формула, яка дає можливість різним державам зблизитися й організуватися на ґрунті політичному з безумовним збереженням суверенітету, повної самостійності кожного; це так званий “союз держав”¹⁸.

Проведення з'їзду набуло резонансу в громадсько-політичному житті слов'янських країн. У європейській пресі з'являлися як захоплені відгуки про міжслов'янський форум, так і критичні зауваження, міркування з приводу того, що цей захід був панросійським за своїм характером. Представники польської громадськості прийняли рішення бойкотувати з'їзд і з'явилися

¹⁸ П.Е. Казанский, *Славянский съезд в Софии*, с. 24.

на ньому лише напередодні закриття. Лунали зауваження з приводу того, що сербський гімн звучав не так часто, як гімни інших слов'янських країн. Протестні настрої ширилися і Болгарією, де навіть виник “комітет проти Слов'янського собору”. Під час з'їзду з російської делегації на знак протесту вийшли учений-славист, ординарний професор кафедри слов'янської філології Харківського університету О. Погодін та один із засновників одеської “Просвіти” й першої в Одесі україномовної газети “Народна справа” І. Луценко. На сторінках болгарського видання “Камбан” Луценко опублікував заяву про те, що він відмовляється брати участь у російській групі, очолюваній “ворогами української самостійності та інсинуаторами українського руху”¹⁹.

У квітні 1911 року болгарська молодь, що навчалася у Києві, вітала своїх співвітчизників – учнів вищих класів трьох Софійських чоловічих гімназій, що прибули до міста на екскурсію. Серед болгар, яких запросили взяти участь в урочистій зустрічі, були студенти медичного факультету Університету Св. Володимира Далкалчев Христо Дмитрович, Кара-Іванов Георгій Дмитрович, Полієв Крестю Стефанович, Попов Георгій Дмитрович, Спіридонов Іван Гочевич, Станчев Іван Симеонович, Станчев Ілля Велевич, Странський Микола Тодорович, Гринчаров Нікола Саввович (вільний слухач) і студент юридичного факультету Драганов Нікола Іванович²⁰.

Загалом під час відряджень до болгарських культурно-освітніх та наукових центрів учені університетів Наддніпрянської України вдосконалювали свій фаховий рівень, досліджували рукописні пам'ятки в місцевих архівах, бібліотеках, музеях, вивчали культури слов'янських народів, брали участь у міжнародних наукових форумах, а повернувшись на Батьківщину, підтримували зв'язки зі слов'янськими колегами за допомогою листування, обмінюючись з ними думками й творчими задумами, науковою і художньою літературою. Міжслов'янська співпраця харківських, київських, одеських учених не обмежувалася науково-освітньою сферою, вона відігравала важливу роль у контексті популяризації духовної спадщини слов'янства та ідеї загальнослов'янської єдності, що міцно вкоренилася на теренах України від часів діяльності декабристської організації “Товариство об'єднаних слов'ян” і Кирило-Мефодіївського братства.

¹⁹ П.Е. Казанский, *Славянский съезд в Софии*, с. 46.

²⁰ ДАК, ф. 108, оп. 84, спр. 18, арк. 4–5.